

**Hanefî Mezhebinde Zekâtın Eda Edilme Zamanı Problemi ve İbnü'l-Hümâm'ın
Tercihinin Sonraki Literatüre Etkisi**

The Problem of Giving Zakat in the Hanafi Sect and the Effect of Ibn al-Humâm's Choice on Later Literature

Abdurrahman BULUT

Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku ABD,

Asst. Prof., Kocaeli University,

Faculty of Theology, Department of Islamic Law

Abulut_89@hotmail.com

ORCID: 0000-0003-4631-7911

DOI: 10.56720/mevzu.1281461

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 11 Nisan / April 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 29 Mayıs / May 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Ekim / October 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Özel Sayı / Special Issue

Atıf / Citation: Bulut, Abdurrahman. "Hanefî Mezhebinde Zekâtın Eda Edilme Zamanı Problemi ve İbnü'l-Hümâm'ın Tercihinin Sonraki Literatüre Etkisi". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, Ö1: İslamî İlimler Özel Sayısı (Ekim 2023): 1-29.
<https://doi.org/10.56720/mevzu.1281461>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Fıkıh ilmi amel bakımından hak ve yükümlülükleri konu edinen bir ilim dalıdır. Kişilerin dinî yükümlülüklerinin başında ibadetler yer alır. Mükellef kişinin sorumluluğunu hakkıyla yerine getirmesi, ibadetlerin eda şartlarına riayet ederek ifası ile mümkündür. Bazı ibadetler belli vakitlerle kayıtlı olarak diğer bazı ibadetler ise bir vakitle kayıtlı olmaksızın mutlak emir ile sabit kılınmıştır. Bu tür mutlak emir ile sabit olan ibadetler arasında sayılan zekât ibadetinin gerekli şartları taşıyan bir kişi tarafından derhal mi eda edilmesi gerektiği (*fevr*) yoksa daha sonra eda etme niyeti taşımakla birlikte tehir etme imkânının olup olmadığı (*terâhi*) fıkıh âlimleri arasında tartışılmıştır. Zekâtın eda zamanı problemi, usûldeki mutlak emrin zaman bakımından delaleti konusu ile belli ölçüde irtibatlı olmakla birlikte hâricî bazı karineler de dikkate alındığı için müstakil bir mesele olarak ele alınmak durumundadır. Zekâtın eda zamanı meselesinde, Hanefî fıkıh literatüründe ilk dönemlerden itibaren mezhep imamlarının benimsediği görüşlere dair farklı rivayetler nakledilmiştir. Bunun bir sonucu olarak Hanefî fakihleri mezhep içi tercih hususunda farklı görüşler benimsemiştir. Bu durum, Hanefî mezhebine bu meselede belirli bir görüşü nispet etmeyi zorlaştırmış ve çağdaş dönemdeki ilgili çalışmalarda Hanefî mezhebine farklı görüşlerin nispet edilmesine sebep olmuştur. Bu makalede, Hanefî mezhebi tarihinde farklı rivayetlerin nakledilmesi, görüş ihtilafları ve mezhep içi tercih bağlamında usûl ve fûrû eserleri arasında mukayeseli ve kronolojik bir okuma yapılarak zekâtın eda zamanı meselesinin izi sürülmeye çalışılmıştır. Fûrû ve usûl alanında temsil kabiliyeti bulunan temel eserler itibariyle Hanefî fıkıh literatürüne dair yapılan okuma neticesinde bu meseleye dair erken dönemdeki hâkim görüş ile geç dönemdeki hâkim görüşün farklı olduğu tespit edilmiştir. Görebildiğimiz kadarıyla çağdaş dönemdeki ilgili çalışmalarda bu hususa temas edilmemektedir. İbnü'l-Hümâm'ın *Fethu'l-kadîr* isimli *el-Hidâye* şerhindeki şahsi kanaatini ifade ettiği açıklamalarının, mezhep içi tercihe dair tarihsel süreçteki değişikliğin bir kırılma noktası olarak değerlendirilmesinin mümkün olduğu görülmüştür. Nitekim İbnü'l-Hümâm'ın bu meseledeki tercihi, erken dönemdeki hâkim görüş ile paralel olan *el-Hidâye* müellifinin tercihinden farklıdır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Hanefî, Zekât, Fevr-Terâhi, İbnü'l-Hümâm

Abstract

Fiqh is a branch of science that deals with rights and obligations in terms of action. Worship is one of the religious obligations of people. It is possible for the taxpayer to fulfill his responsibilities properly, by observing the conditions of worship. Some worships are fixed at certain times, while other worships are fixed with absolute orders without being registered with a certain time. It has been discussed among fiqh scholars whether zakat, which is considered among the worships that are fixed with such an absolute order, should be performed immediately (*fawr*) by a person who fulfills the necessary conditions, or whether it is possible to delay it (*terahi*) with the intention of performing it later. Although the problem of the time of giving of zakat is related to the issue of the indication of the absolute command in the method in terms of time, it has to be considered as a separate issue since some external presumptions are also taken into account. On the issue of the time of giving zakat, different narrations have been conveyed in the Hanafi fiqh literature regarding the views adopted by the sect imams from the earliest times. As a result of this, Hanafi jurists have adopted different views on intra-sectarian preference. This situation has made it difficult to attribute a particular view to the Hanafi sect on this issue and has led to the attribution of different views to the Hanafi sect in the relevant studies in the contemporary period. In this article, it has been tried to trace the issue of the time of payment of zakat in the history of the Hanafi sect in the context of the transmission of different narrations, disagreements and intra-sectarian preference. It has been tried to make a comparative and chronological reading between the Hanafi school of usûl and furû works. As a result of the reading on the Hanafi fiqh literature in terms of the basic works that have the ability to represent in the field of furu and usûl, it has been determined that the dominant view in the early period and the prevailing view in the late period are different. As far as we can see, this issue is not touched upon in the relevant studies in the contemporary period. It has been discussed whether it is possible to evaluate the statements of Ibn al-Humam, in which he expressed his preference, justification and personal opinion on this issue, in his commentary on Fethu'l-kadir, as a breaking point in the historical process regarding intra-sectarian preference. As a matter of fact, the preference of Ibn al-Humam in this matter is different from the preference of the author of al-Hidaye, who was in line with the domi-

nant view in the early period.

Keywords: Islamic Law, Hanafi, Zakat, Fevr-Terahi, Ibn al-Humam

Giriş

Hanefî mezhebinde ibadetler bir vakitle kayıtlı olup olmamak bakımından mutlak ve muvakkat olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bir vakte bağlı olan namaz, oruç gibi ibadetler tayin edilen vakitte eda edilmek durumundadır. Mutlak emir ile sabit olan ve bir vakte bağlı olmayan ibadetler ise usûl literatüründe emir lafzının delaleti konusu kapsamında ele alınmıştır. Buna göre mutlak emir ile sabit olan bir yükümlülüğü, kişinin hayatının herhangi bir döneminde yerine getirmek üzere tehir etme hakkına sahip olup olmadığı tartışma konusu olmuş, her iki görüş lehine de bir takım naklî ve aklî deliller zikredilmiştir.¹

Zekât ibadeti, herhangi bir vakitle kayıtlı olmayan mutlak emir ile sabit bir yükümlülük olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı gerekli şartları taşıyan zekât yükümlüsü kişinin bu ibadeti ne zaman yerine getirmesi gerektiği sorusu mutlak emir ile sabit olan bir ibadeti, kişinin daha sonra eda etmek üzere erteleyip erteleyemeyeceği tartışması ile irtibatlıdır. Bu doğrultuda zekâtın eda edilme zamanı meselesi “mutlak emrin fevre mi yoksa terâhiye mi delalet edeceği” sorusu çerçevesinde fevr-terâhi kavram çifti etrafında tartışılmaktadır.² Bununla birlikte bu usûl meselesinde tercih edilen yaklaşım ile zekâtın ödenme zamanı meselesinde fevr veya terâhi görüşünün benimsenmesi arasında doğrudan bir paralellik mevcut değildir. Nitekim usûl açısından ilke olarak “Mutlak emir terâhiye delalet eder.” görüşü benimsenmekle birlikte hârici bir karine sebebiyle zekâtın ödenme zamanı meselesinde fevr görüşünün benimsenmiş olması mümkündür.

Fıkıh literatüründe başka bağlamlarda da kullanılan fevr ve terâhinin zekât ibadeti ile irtibatlı olarak anlamı şu sorular çerçevesinde daha iyi anlaşılabilir. Artıcı özellikte nisap miktarı bir mala sahip olan kişinin, üzerinden bir sene geçmesi durumunda zekâtını derhal ödemesi gerekir mi? Yoksa daha sonra ödemek üzere geciktirebilir mi? Bir yükümlülüğün fevr üzere sabit ol-

¹ Bk. Abdülazîz Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 1/373-375.

² Aşağıda fevr-terâhi kavramlarının mahiyetine dair açıklama yapılacaktır.

ması, hârici bir engel veya mazeret olmadığı sürece imkân bulunan ilk vakitte derhal yerine getirilmesinin gerekliliğini ifade etmektedir. Dolayısıyla kişi imkân bulduğu hâlde eda etmeyi geciktirirse bu geciktirme dolayısıyla günah işlemiş olur. Buna mukabil bir yükümlülüğün terâhi üzere sabit olması ise kişinin yükümlülük sabit olduğu hâlde gereğini yerine getirmeyip daha sonra eda etmek üzere geciktirebilme imkânını ifade etmektedir. Bunun izahı nispeten daha güçtür. Nitekim kişinin yükümlü olduğu bir ibadeti yerine getirmeyi geciktirebileceğini söylemek bu kişinin ölüm vb. bir sebeple öncesinde eda imkânı bulduğu hâlde tehir ettiği ve sonrasında bir daha eda etme imkânı bulamadığı bir yükümlülük dolayısıyla dinen sorumlu tutulup tutulamayacağı problemine neden olmaktadır. Çünkü mükellef kişi için aynı anda hem eda ile yükümlü olması hem de eda etmeme seçeneği söz konusu olmaktadır. Cessâs (ö. 370/981) “terâhi” üzere sabit olan yükümlülüğe ilişkin şunu söylemektedir: “Kişi, ömrünün sonunda artık eda etme imkânı bulamayacağı endişesini taşıyana kadar geciktirebilir.”³ Burada mükellef için geciktirme hakkının sınırları kişinin kanaati çerçevesinde çizilmeye çalışılmıştır. Debûsî (ö. 430/1039), bunu biraz daha somutlaştırarak örf çerçevesinde kişinin akranlarının vefat ettiği döneme kadar geciktirilebileceğini ifade etmektedir.⁴ Daha sonraki literatürde bu hususta kişinin kanaati belirleyici kabul edilerek eda etmemesi durumunda eda edemeden öleceğine dair bir zann-ı gâlibi olursa bu durumda derhal eda etmekle yükümlü olacağı görüşü benimsenmiştir.⁵ Bu doğrultuda öleceğine dair herhangi bir karine olmaksızın kişinin bir anda vefat etmesi durumunda günah işlemiş olmayacağı kabul edilmektedir.⁶ O hâlde burada belirleyici olan ölçü kişinin bu tür bir yükümlülüğü ertelerken daha sonra eda etme niyeti taşınması ve sonrasında eda edememe endişesi yaşadığı esnada artık derhal eda etmekle yükümlü olmasıdır.

³ Ebû Bekr Râzî Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûnî'l-İslâmiyye, 1994), 2/105.

⁴ Ebû Zeyd Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, thk. Halil Muhyiddin el-Meys (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 75.

⁵ Alâüddîn Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi fi tertîbi's-şerâi'* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/3; Zeynüddin İbn Nüceym, *Fethu'l-gaffâr bi-şerhi'l-Menâr* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 79,80.

⁶ Buhâri, *Keşfü'l-esrâr*, 1/374.

Hanefî fıkıh literatüründe zekât ibadetinin eda edilmesi gereken zaman meselesinde ilk dönemlerden itibaren mezhep imamlarının benimsediği görüşlere dair farklı rivayetler nakledilmiştir. Mezhep içi ihtilaflı bir mesele olan bu probleme ilişkin tarihsel süreçte Hanefî fakihleri tarafından mezhep içi tercih yolu ile farklı görüşler benimsenmiştir. Bu mesele, Hanefî âlimleri tarafından fevr ve terâhi kavramları ile ifade edilen farklı görüşler ve bu doğrultuda ileri sürülen gerekçeler, zikredilen deliller, fûrû kaynaklarında bu tartışmanın usûl zemininin de sıklıkla gündeme getirilmesi, ilgili tartışmaların Allah hakkı-kul hakkı gibi çok temel ve yerleşik bazı kavramlar etrafında seyretmesi gibi farklı yönleri dolayısıyla önem arz etmektedir. Ayrıca Hanefî mezhebinde mezhep içi tartışmaların ne kadar dinamik seyrettiğini farklı açılardan gözlemleyebileceğimiz örnek bir meseledir. Bazı durumlarda “Hanefî mezhebine bir görüş nispet etme”nin nispeten zorluğu da bu mesele örnekliğinde somut olarak müşahede edilmektedir.

Hanefî mezhebi kurucu imâmlarına zekâtın ödeme zamanı meselesinde net bir görüş nispet edilmemektedir. Kanaatimizce bu konunun, en kritik noktası burasıdır. Hanefî imâmlarına nispet edilen görüşlere dair farklı rivayetlerin olması veya temel metinlerde bu meselede doğrudan bir görüş nakledilmemiş olması, sonraki dönemde farklı görüşlerin benimsenmesini ve savunulmasını kolaylaştırmış olabilir. Aksi takdirde mesela Hanefî imâmları ittifakla bir görüşü benimsemiş olsaydı ve bu bilgi sonraki nesillere meşhur rivayet yolları ile intikal etseydi, muhtemelen sonraki dönem Hanefî âlimlerinin bu konudaki fikhî akıl yürütmeleri daha farklı bir çerçevede seyredecekti.⁷

Hanefî fakihleri tarafından zekâtın ödenme zamanı meselesine ilişkin derhal ödenmesi gerektiği (fevr) ya da istediği zaman ödemek üzere geciktirmesinin caiz olduğu (terâhi) yönünde iki farklı görüş benimsenmiştir. Bununla birlikte fevr görüşünün bir türevi olan “bir sene dolmadan ödenmesi gere-

⁷ Hanefî mezhebinde mezhep içi tercih usûlüne dair İbn Âbidin'in Resmü'l-müftî isimli eserine bakılabilir. Bu eserde örf, zaruret vb. bazı durumlar haricinde mezhep imamları tarafından benimsenmiş olan görüşlerin dışına çıkılmasının pek mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Bk. Şenol Saylan, *Hanefîlerde Mezhep Usûlü (Şerhu Ukûdi resmi'l-müftî)* (İstanbul: Klasik, 2016), 63.

kir” şeklindeki yaklaşım da belki üçüncü bir görüş olarak ifade edilebilir.⁸ Aşağıda detaylı bir şekilde nakledileceği üzere Hanefî mezhebi erken dönem kaynak eserlerinde terâhi görüşü hâkim kanaati ifade etmektedir.⁹ Bununla birlikte son dönem eserlerinde ve günümüzde telif edilen ilmihâllerde Hanefî mezhebine genellikle fevr görüşü doğrudan veya tercih edilen görüş olarak nispet edilmektedir.¹⁰ Bu süreç nasıl gerçekleşmiştir? Acaba bu değişime dair bir kırılma noktası tespit edilebilir mi? Aşağıda tahlil edileceği üzere bu meseleyle dair yapılan okumalar neticesinde nakledilen görüşlerin nispeti ve yapılan tercihler konusunda bu tarihsel sürece dair yapılacak bir kronolojik tasnif için İbnü'l-Hümâm'a (ö. 861/1457) ait *el-Hidâye* şerhi *Fethu'l-kadîr* isimli eserin kritik bir yeri olduğu görülmüştür. Bu nedenle bu çalışmada Hanefî mezhebinde zekâtın eda zamanı meselesine ilişkin mezhep imâmlarına nispet edilen farklı görüşler ve yapılan mezhep içi tercihlere dair *Fethu'l-kadîr* esas alınarak bir dönemlendirme yapılacaktır. Ardından benimsenmiş olan farklı görüşlerin gerekçelerine dair yapılan izahlar da bu yaklaşımla ele alınacaktır.

1. İbnü'l-Hümâm Öncesi Hanefî Fıkıh Literatüründe Zekâtın Eda Edilme Zamanı Meselesi

-
- ⁸ Hanefî âlimleri ilk dönem kaynaklarında da nakledilen bu görüşü fevr görüşünün bir uzantısı olarak nakletmektedir. Mesela bk. Muhammed Alâuddin İbn Âbidinzâde, *el-Hediyetü'l-alâiyye*, thk. Bessâm Abdülvehhâb (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003), 155-156.
- ⁹ Mesela bk. Ebu'l-Huseyn Kudûrî, *et-Tecrîd*, thk. Muhammed Ahmed Sirâc - Ali Cuma Muhammed (Kâhire: Dâru's-Selâm, 2004), 3/1149-1150; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 2/3.
- ¹⁰ Ahmed b. Muhammed Tahtâvî, *Hâşiye alâ Merâkı'l-felâh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009), 713; İbn Âbidinzâde, *el-Hediyetü'l-alâiyye*, 156; Vehbe Zuhaylî, *el-Fikhü'l-İslâmî ve edilletuhû* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1985), 3/1813; Mehmed Zihni, *Nimet-i İslâm Mufasssal İlmihâl* (İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1971), 508; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâlî* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985), 319; Heyet, *İlmihal* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 1/469; Bazı çalışmalarda Hanefî mezhebi açısından tarihsel süreçteki tercih edilen görüşe dair değişime işaret edilmeksizin terâhi görüşünün hâkim görüş olduğu ifade edilmektedir. Bk. Ali Kumaş, “Vücüb İfade Eden Mutlak Emrin Eda Edilmesiyle İlgili Bir Tartışma: Emrin Fevr veya Terâhiye Delâleti”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)* XIII/26 (2015), 215; Cemal Fevzî Ubeyd Mahmûd, *Delâletü'l-emr ale'l-fevr evi't-terâhi ve eseruhâ fi fikhî'l-ibâdât ve'l-mu'âmelât*, ts., 70; Salih Güner, *Irak ve Semerkand Hanefî Ekolleri Arasındaki Usûlî İhtilâflar ve Hanefî Mezhebi Üzerindeki Etkisi (el-Cessâs ve es-Semerkandî Örneğinde)* (Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 84.

Hanefî mezhebinin resmi metni olarak ifade edilebilecek olan *el-Asl'* da zekâtın eda zamanı meselesine doğrudan değinilmemektedir.¹¹ Zekât bölümünde, bu mesele ile irtibatlı olan şöyle bir pasaj yer almaktadır:

*Soru: "Bir kişinin 10 devesi olsa da iki sene geçtiği hâlde zekatını vermemiş olsa yükümlülüğü nedir (mâ aleyhi)?" Cevap: "İlk sene için iki koyun ikinci sene için ise bir koyun vermesi gerekir." Soru: "Niçin?" Cevap: "Çünkü on devenin altına düşmüştür."*¹²

Bu meselede zekâtı ödemeyi geciktiren kişinin durumu, günah işlemiş olup olmamasına değinilmeksizin sadece zekât yükümlülüğü bakımından ele alınmıştır. Zekâtın ödenme zamanı meselesi ile ilgili *el-Asl'* daki diğer bir pasaj şu şekildedir:

*Soru: "Kişinin belirli miktarda malı olup üzerinden bir sene geçtikten ve zekât yükümlülüğü sabit olduktan sonra malının yarısı helâk olsa zekât yükümlülüğü malın tamamı üzerinden mi yoksa kalanı üzerinden mi devam eder?" Cevap: "Malın elde kalanı üzerinden zekât yükümlülüğü vardır. Helâk olanın zekâtını vermesi gerekmez."*¹³

Bu meselede de zekâtını ödemeyi geciktiren kişinin durumu yine zekât yükümlülüğü açısından ele alınmıştır. Burada malın kişinin kusuru olmaksızın telef olmasından söz edilmektedir. İlke olarak, malının kendi iradesi ve kusuru olmaksızın telef olması ibadet yükümlülüğü açısından kişinin mazur görülebileceği bir durumdur. Fakat bu meselenin zekât bakımından önemi,

¹¹ Aşağıda ifade edileceği üzere Serahsî, *Mabsût*'ta zekâtın eda edilme zamanı meselesini ele alırken, konuya bu tespit ile başlamaktadır. Bedreddin el-Aynî de bu noktayı hususi olarak vurgulayarak zekâtın fevr üzere mi yoksa terahi üzere mi vâcip olduğu meselesinin zâhirü'r-rivaye kaynaklarında zikredilmediğini ifade etmektedir. bk. Bedreddin Aynî, *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1990), 3/348.

¹² Muhammed b. Hasen Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmet Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 2/59; Bu mesele için bk. Ebû Bekr Râzî Cessâs, *Muhtasarı ihtilâfi'l-ulemâ*, thk. Abdullah Nezir Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1995), 1/425; Züfer'e göre zekât gerçek bir borç olmadığı için zekât yükümlülüğünün sabit olmasına bir engel teşkil etmez. Bk. Şemsüleimme Serahsî, *el-Mabsût* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 2/469.

¹³ Devamında malının bir kısmının çalınması ya da gasp edilmesi durumunda da aynı hükmün geçerli olduğu ifade edilmektedir. Bk. Şeybânî, *el-Asl*, 2/110; Bu hüküm için bk. Cessâs, *Muhtasarı ihtilâfi'l-ulemâ*, 1/421.

vakti gelip eda yükümlülüğü sabit olduğu hâlde zekâtı ödemeyi geciktirmiş olmanın bu durumda zekât yükümlülüğüne bir etkisinin olup olmayacağıdır. Mezhep içi tercih çerçevesinde terâhi görüşünü savunan Hanefî fakihleri *el-Asl'* da nakledilen Hanefî mezhebi kurucu imâmlarının benimsemiş olduğu bu hükümden hareketle terâhi görüşü lehine “Eğer zekât yükümlülüğü fevr üzere sabit olsaydı kişinin başta sabit olan zekât yükümlülüğü malının helâk olan kısmında da devam ederdi.” şeklinde bir izah geliştirmiştir.¹⁴ Hanefî mezhebinde görebildiğimiz kadarıyla geç de olsa yapılan ödemenin “eda” olduğu konusunda ve malın helâk olması durumunda zekât yükümlülüğünün düştüğü konusunda dikkate değer bir görüş ayrılığı yoktur.¹⁵ Hanefî fakihleri arasında ihtilafli olan mesele ödemeyi geciktiren kişinin günah işlemiş olup olmayacağı, bunun hukuka yansması ise kişinin şahitliğinin kabul edilip edilmeyeceği hususudur. Şâfii mezhebinde ise tercih edilen fevr görüşü doğrultusunda kişi günah işlemiş olmakla birlikte ödeme vakti geldiğinden itibaren tazmin yükümlülüğünün de sabit olduğu ifade edilmektedir. Bu doğrultuda fakirlerin hakkı olarak kabul edilen zekât, bir kul hakkının teslimine benzetilmektedir.¹⁶

Cessâs *el-Fusûl fi'l-usûl* isimli eserinde mutlak emir konusunda bir grup âlimin terâhi görüşünü benimsediğini diğer bir grup âlimin ise fevr görüşünü benimsediğini ifade etmektedir. Fevr görüşünü hocası Kerhî'nin (ö. 340/952) mezhep imâmlarına nispet ettiğini ifade eden Cessâs kendisi de aksine bir karine bulunmadıkça mutlak emrin fevr üzere yükümlülüğü sabit kıldığı görüşünü benimsemektedir. Cessâs bu görüşü naklederken mutlak emir için zekât örneğini de zikretmektedir.¹⁷ Bununla birlikte sonraki dönem Hanefî

¹⁴ Ebu'l-Leys Semerkandî, *Fetâvâ'n-Nevâzil*, thk. Seyyid Yûsuf Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 133; Alâeddin Semerkandî, *Tühfetü'l-fukahâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984), 1/263; Muhammed Emîn İbn Âbidin, *Reddül-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*, thk. Adil Ahmed - Ali Muhammed (Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 3/191.

¹⁵ Zeylaî de bu hususa işaret etmektedir. Bk. Ebû Muhammed Zeylaî, *Tebyînu'l-hakâyik* (Mektebetü İmdâdiyye, ts.), 2/3.

¹⁶ Ebû Zekeriya Nevevî, *el-Mecmû şerhu'l-Mühezzeb*, thk. Muhammed Necîb el-Mutîî (Cidde: Mektebetü'l-İrşâd, ts.), 5/305-306; Şâfii mezhebine göre ödeme vakti geldiğinde artık kişinin zimmetinde sabit bir borç (deyn) olduğu hakkında bk. Aynî, *el-Binâye*, 3/349.

¹⁷ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 2/105, 107, 110, 112, 116; Ebû Bekr Râzî Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdik Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsî'l-Arabî, 1992), 1/260; Debûsî,

fıkıh literatüründe yaygın bir şekilde Cessâs'ın terâhi görüşünü benimsediği nakledilmiştir. Dolayısıyla Cessâs usûl açısından mutlak emrin delaleti konusunda fevr görüşünü kabul etmekle birlikte bu meselede hârici bir karine dolayısıyla terâhi görüşünü benimsemiş olabilir.¹⁸

Ebü'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983), zekâtın ödenme zamanı meselesinin mezhep içi ihtilâflı bir mesele olup bu meselede iki farklı görüşün benimsenmiş olduğundan bahseder. Şeybânî ve Kerhî fevr görüşünü benimsemiştir. Buna göre kişi ödemeyi özürsüz geciktirirse günah işlemiş olur, şahitliği kabul edilmez. Ebû Yûsuf'tan gelen bir rivayete göre ise zekâtın belirli bir vakti olmadığı için kişi dilediği zaman eda edebilir. Nakledilen başka bir rivayete göre ise zekâtın belirli vakti olmadığı için kişi ödemeyi geciktirmesi durumunda adalet vasfı düşmez yani günah işlemiş olmaz.¹⁹

Kudûrî (ö. 428/1037) de aynı şekilde bu meselede iki farklı görüşten bahseder. Kudûrî, Cessâs'ın bu meselede terâhi görüşünü benimsediğini ifade eder. Bu nispet, sonraki Hanefî fıkıh literatüründe aynı şekilde nakledilecektir. Kudûrî'nin naklettiğine göre İbn Şücâ (ö. 266/880), Hanefî imâmlarına terâhi görüşünü nispet etmektedir. Kerhî ise bu meselede fevr görüşünü benimsemektedir. *el-Muntekâ'* da Ebû Yûsuf ve Şeybânî'den yapılan bir rivayet de fevr görüşüne delalet etmektedir. Kudûrî bu iki farklı görüşü ve rivayetleri naklettikten sonra İbn Şücâ'nın Hanefî imâmlarına nispet ettiği ve Cessâs'ın da benimsemiş olduğu terâhi görüşünü ısrarla savunmaktadır.²⁰

Hanefî usûl literatürünün en önemli müelliflerinden Debûsî (ö. 430/1039), Pezdevî (ö. 482/1089) ve Serahsî (ö. 483/1090) mutlak emrin zaman bakımından delaleti meselesinde mezhep imamlarına nispeti sahih olan usul görüşünün, mutlak emrin terâhi üzere vücûbiyeti gerektirmesi olduğunu ifade etmektedir. Hanefî meşayihinin büyük çoğunluğunun bu kanaatte olduğunu ve kurucu metinlerdeki görüşlerin de buna delalet ettiğini ifade eden

Takvîmü'l-edille, 48-49; Güner, *Irak ve Semerkand Hanefî Ekolleri Arasındaki Usûlî İhtilâflar ve Hanefî Mezhebi Üzerindeki Etkisi*, 76-85.

¹⁸ Bu yönde bir değerlendirme için bk. Güner, *Irak ve Semerkand Hanefî Ekolleri Arasındaki Usûlî İhtilâflar ve Hanefî Mezhebi Üzerindeki Etkisi*, 84.

¹⁹ Semerkandî, *Fetâvâ'n-Nevâzil*, 133-134.

²⁰ Kudûrî, *et-Tecrîd*, 3/1149-1150.

bu müellifler mutlak emir meselesini ele alırken zekât örneğini de zikretmektedir.²¹

Serahsî fûrû eseri *el-Mebsût*'ta, zekâtın ödenme zamanı meselesinde yukarıda *el-Asl*'dan alıntıladığımız ibareyi nakletmektedir. Serahsî, burada ertelemekle kişinin günah işlemiş olup olmayacağına dair bir açıklama yapılmadığını ifade etmektedir. Serahsî'nin naklettiğine göre Kerhî, geciktirmesi durumunda kişinin günah işlemiş olduğunu söyler. *el-Muntekâ*'da da böyle zikredilmiştir. Şeybânî'den, zekâtı geciktiren kişinin şahitliğinin kabul edilmeyeceği görüşü rivayet edilmiştir. Ebû Abdillâh el-Belhî mutlak emir olduğu için zekâtı geciktirmenin caiz olduğunu söylemiştir. Hişâm da Ebû Yûsuf'tan aynı görüşü rivayet etmiştir.²²

Alâeddin es-Semerkandî (ö. 539/1144), bu meseledeki iki görüşü şu şekilde nakleder: İbn Şücâ mezhep imâmılarına terâhi görüşünü nispet etmektedir. Cessâs da bu görüşü benimsemiştir. Diğer taraftan Kerhî bu meselede yükümlülüğün fevr üzere sabit olduğu görüşündedir. *el-Muntekâ*'da da Şeybânî'den fevr görüşü rivayet edilmiştir.²³

Kâsânî (ö. 587/1191), bu meselenin mezhep içi ihtilâflı bir mesele olduğunu ifade ettikten sonra Şeybânî'nin fevr görüşünü benimsediğine delalet eden iki rivayet ile Semerkandî'nin naklettiği rivayetleri tekrar eder. Kâsânî daha sonra Hanefî meşâyihinin büyük çoğunluğunun bu meselenin hükmü olarak terâhi görüşünü benimsediğini söylemektedir. Kâsânî'nin de aynı şekilde bu yaklaşımı tercih ettiği anlaşılmaktadır.²⁴

Kâdihan (ö. 592/1196) bu meseleyi, imkân bulduktan sonra zekâtı geciktirmenin günah olup olmadığı sorusu çerçevesinde ele almaktadır. Buna cevaben Kerhî günah olduğunu söylemiştir. Hâkim, *el-Muntekâ*'da aynı şekilde ifade etmiştir. Şeybânî'den zekâtı geciktirenin günah işlemiş olup şahitliğinin kabul edilmeyeceği görüşü rivayet edilmiştir. Ebû Yûsuf'tan gelen rivayete

²¹ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 75; Fâhru'l-İslâm Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî* (şerhi ile birlikte), thk. Abdullah Mahmud Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 1/365, 372; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/26.

²² Serahsî, *el-Mebsût*, 2/169.

²³ Semerkandî, *Tühfetü'l-fukahâ*, 1/263.

²⁴ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 2/3.

göre ise zekâtı geciktirmek günah değildir.²⁵ Kâdihân'ın naklettiği rivayetler arasında fevr görüşüne dair rivayetlerin önce zikredildiği görülmektedir. Kâdihân'ın bu eserinde fetvânın fevr görüşü doğrultusunda ifade edilmiş olduğu nakledilmektedir.²⁶

Merğînânî'ye (ö. 593/1197) ait *el-Hidâye* isimli eserde zekâtın ödeme zamanı meselesi şu şekilde ifade edilmiştir: "Denilmiştir ki: Fevr üzere vaciptir. Çünkü mutlak emrin gereği budur. Yine denilmiştir ki: Terâhi üzeredir. Çünkü ömrün tamamı edanın vaktidir. Bundan dolayı kişi zekâtını ödemediği hâlde malı helâk olsa, tazmin yükümlüsü olmaz."²⁷ Bu eserde, daha sonra zikredilmiş olmasından hareketle terâhi görüşünün tercih edildiği anlaşılmaktadır.

Burhâneddin el-Buhârî (ö. 616/1219), *el-Muhîtu'l-bürhânî* isimli eserinde her iki görüş lehine yukarıda nakledilen rivayetlerin bir kısmına yer vermektedir. Fevr görüşü lehine Kerhî'nin rivayetini, *el-Muntekâ'* daki iki farklı ifadeyi ve Şeybânî'ye nispet edilen bir rivayeti nakletmektedir. Bunun karşısında Cessâs'ın terâhi görüşünü benimsediğini, İbn Şücâ' ve Belhî'nin de mezhep imâmlarından bu görüşü naklettiklerini ifade etmektedir.²⁸

Mevsîlî, (ö. 683/1284) *el-İhtiyâr'* da Cessâs'ın terâhi görüşünü, Kerhî'nin ise fevr görüşünü benimsediğini nakleder. Şeybânî'den de fevr görüşüne delâlet eden bir hüküm nakledilmiştir. Müellif Cessâs'ın tercih ettiği terâhi görüşünün mezhep içi tercih ölçüsü bakımından gerekçesini de zikretmektedir.²⁹

Ebü'l-Berekât en-Nesefî'ye (ö. 710/1310) ait *Menârü'l-envâr* isimli usûl eserinde mutlak emrin terâhi üzere vücubiyeti sabit kıldığı ifade edilmektedir.

²⁵ Fahrüddin Ebu'l-Mehâsin Kâdihân, *Fetâvâ Kâdihân*, thk. Sâlim Mustafa Bedrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 1/225.

²⁶ Ahmed b. Muhammed Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 3/175; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 11/193.

²⁷ Burhâneddin Merğînânî, *el-Hidâye (şerhi ile birlikte)*, thk. Abdürrezzâk Gâlibü'l-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 1/2/165-166.

²⁸ Burhâneddin Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî*, thk. Abdülkerim Sâmi (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 2/239.

²⁹ Ebü'l-Fazl Mevsîlî, *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*, thk. Şuayb Arnaût (Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), 1/329.

Zekât da mutlak emir örneği olarak zikredilmektedir.³⁰ Abdülaziz el-Buhârî (ö. 730/1330) *Keşfü'l-esrâr*'da mutlak emrin gereği konusunda -Kerhî dışında mezhep âlimlerinin çoğunun terâhi görüşünü tercih ettiğini ifade eder. Bura-da Zekâtın terâhi üzere vâcip olduğunu da açıkça belirtir.³¹

Zeyla'î (ö. 743), *Tebyînu'l-hakâyk*'ta hac ibadetini eda yükümlülüğünün zamanı meselesini ele alırken zekâtın Ebû Yûsuf ile Şeybânî'nin her ikisine göre de fevr üzere vâcip olduğunu ifade etmektedir.³²

Bâbertî (ö. 786/1384), fevr görüşünü Kerhî'nin kavli olarak ifade eder. Ayrıca Şeybânî'den de fevr görüşü rivayet edilmiştir. Müellif terâhi görüşünü ise Hişâm'ın Ebû Yûsuf'tan bir rivayeti olarak nakleder.³³

Haddâd (ö. 800/1398) *el-Cevheretü'n-neyyire* isimli eserinde zekâtın fevr mi yoksa terâhi üzere mi vâcip olduğu sorusuna cevap olarak *el-Vecîz* isimli eserden naklen Şeybânî'ye göre fevr üzere vâcip olduğunu ifade etmektedir. Müellifin naklettiğine göre Ebû Yûsuf ise zekâtın terâhi üzere olduğunu söylemiştir.³⁴

1.1. Görüşlerin Nispeti ve Tercih Edilen Görüş

Hanefî mezhebi içerisinde zekât ibadetinin fevr üzere mi yoksa terâhi üzere mi vâcip olduğu meselesine ilişkin "görüş ihtilafı" bulunduğu gibi mezhep imâmlarına nispet edilen görüşlere dair "rivâyet ihtilafı" da mevcuttur. Literatürdeki ifadeler ve konunun ele alınış üslubu dikkate alındığında, bu meseleye dair her iki ihtilaf türünün de söz konusu olduğu ifade edilebilir. İbnü'l-Hümâm öncesi Hanefî fıkıh literatüründe zekâtın eda zamanı meselesinde mezhep imâmlarına nispet edilen farklı rivayetlerin nakledilmesi ve yapılan tercihlere dair şöyle bir tablo söz konusudur:

Hanefî mezhebinin kurucu metinleri arasında yer alan *el-Asl*'da zekâtın ödenme zamanı meselesine ilişkin fevr-terâhi tartışmasına doğrudan temas

³⁰ Ebu'l-Berekât Neseî, *el-Menâr (şerhi ile birlikte)* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 79.

³¹ Helâk olması durumunda tazmin yükümlülüğünün olmaması görüşü ile temellendirmektedir. Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 1/321, 373.

³² Zeyla'î, *Tebyînu'l-hakâyk*, 2/3.

³³ Ekmeleddin Bâbertî, *el-İnâye şerhu'l-Hidâye* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 2/165.

³⁴ Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyire* (Mektebe-i Hakkâniyye, ts.), 1/138-139.

edilmemektedir. Bununla birlikte *el-Asl'* da yer alan, vakti geldiği hâlde zekâtını ödemeyen kişinin kusuru olmaksızın malının telef olması durumunda bu telef olan mal nispetinde zekât yükümlülüğünün düşeceğine dair hüküm, bazı Hanefî âlimleri tarafından mezhep içi tartışmalar açısından terâhi görüşüne delalet ettiği şeklinde yorumlanmaktadır. Daha sonraki kaynaklarda bazı rivayetlerde Hanefî imâmılarına terâhi görüşü doğrudan nispet edilmektedir. Mutlak emrin delaleti konusunda her ikisi de aynı kanaati paylaşmakla birlikte zekât meselesinde Cessâs'ın, Kerhî'nin aksine terâhi görüşünü tercih ettiği nakledilmektedir. Kudûrî, güçlü bir vurgu ile terâhi görüşünü savunmaktadır. Kâsânî de Hanefî meşâyihinin büyük çoğunluğunun terâhi görüşünü benimsediğini ifade etmektedir.

Semerkindî, Kâsânî ve Bâbertî gibi isimlerin de işaret ettiği üzere zekâtın eda zamanı meselesi mutlak emrin delaleti ile önemli ölçüde irtibatlıdır. Mutlak emrin delaleti konusunda Kerhî ve Cessâs fevr yaklaşımını savunmuşlardır. Bununla birlikte Debûsî, sonrasında Pezdevî ve Serahsî, mutlak emrin terâhiye delalet ettiği görüşünü benimsemiş, (İbnü'l-Hümâm öncesi) daha sonraki literatüre de ağırlıklı olarak bu tercih yansımıştır. Bu eserlerde, mutlak emrin zaman bakımından delaleti meselesi ele alınırken zekât örneği de zikredilmektedir.

el-Hidâye, Hanefî fıkıh tarihi açısından otorite kabul edilen en güçlü metinlerden biridir. Bu eserde müellifinin mezhep içerisindeki iki farklı görüşü “kîle/denilmiştir” ifade kalıbı ile nakletmekle birlikte delilini zikretmeyi sona bıraktığı için terâhi görüşünü tercih ettiği anlaşılmaktadır.³⁵ Aşağıda tekrar ele alınacağı üzere mezhep içi ihtilafı olan bu meselede *Hidâye* müellifinin bu tercihi, ilgili tartışmalar açısından önem arz etmektedir.

Hanefî mezhebi literatüründe İbnü'l-Hümâm öncesi bazı eserlerde sadece mezhep içi ihtilaf ve farklı rivayetler nakledilmekle yetinilmekte, *Fetâvâ-ı Kâdîhân* ve *Tebyînü'l-hakâyık* gibi bazı eserlerde ise fevr görüşü öne çıkarılmakta veya tercih edilmektedir. Bununla birlikte Kudûrî, Kâsânî ve Merğînânî'nin

³⁵ Hidâye'de, mezhep içi ihtilafı meselelerde tercih edilen görüşün delilinin sona bırakıldığı hakkında bk. Abdülganî Meydânî, *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*, thk. Sâid Bekdâş (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2014), 3/15-16; Ebû Said Hâdimî, *el-Hâşiye ale'd-Dürer ve'l-Gurer*, ts., 1/174.

de içinde bulunduğu çoğunluk terâhi görüşünü tercih etmektedir. Dolayısıyla bu meseleye dair İbnü'l-Hümâm öncesi hâkim görüşün terâhi görüşü olduğu ifade edilebilir.

2. İbnü'l-Hümâm'ın Tercihi

İbnü'l-Hümâm, *el-Hidâye* üzerine telif ettiği *Fethu'l-kadîr* isimli eserinde zekâtın ödeme zamanı meselesini şerh ederken baştan tercihinin ifade etmekte ve fevr görüşünün isabetli olduğunu söylemektedir. Daha önceki literatürde de sıklıkla ifade edildiği üzere Cessâs'ın terâhi görüşünü tercih ettiğini, Kerhî ve Hâkim eş-Şehid'in ise fevr görüşünü benimsediğini nakletmektedir. İbnü'l-Hümâm tercih ettiği fevr görüşünün Ebû Cafer el-Hinduvânî (ö. 362/973) kanalıyla bizzat Ebû Hanife'den de rivayet edildiğini nakletmektedir. Bu rivayete göre zekâtı ödemeyi özürsüz geciktirmek tahrîmen mekruhtur. İbnü'l-Hümâm'ın naklettiğine göre Şeybânî'den ve Ebû Yûsuf'tan zekâtı geciktirenin şahitliğinin reddedileceği görüşü rivayet edilmiştir. Daha önce zikredildiği üzere bu, vâcibi terk etmenin bir sonucu olarak fîsk manası dolayısıyladır. Diğer bir rivayete göre ise Ebû Yûsuf zekâtı geciktirenin şahitliğinin reddedilmeyeceği görüşünü benimsemiştir. Bu rivayetleri nakleden İbnü'l-Hümâm tercih ettiği görüşü desteklemek üzere şöyle söylemektedir: “Netice itibariyle [farklı rivayetler bulunmakla birlikte] Hanefî imâmlarının her üçünden de fevr görüşü rivayet edilmiştir.”

İbnü'l-Hümâm, İbn Şücâ'ın Hanefî imâmlarına terâhi görüşünü nispet ettiğini rivayeti de nakletmektedir. İsrarla savunduğu fevr görüşü ile uyumlu olmayan bu rivayeti “zekâtı farz kılan (katî) delilin zekâtın derhal ödenmesini gerektirmediği” yani “zekâtın derhal ödenmesinin farz olarak kabul edilmediği” manası ile tevîl etmektedir. Bu ise ona göre hârici bir karine sebebiyle zekâtın derhal ödenmesinin vâcib kılınmış olmasına engel teşkil etmez.³⁶ İbnü'l-Hümâm, terâhi görüşü lehinde Cessâs'ın tercihi dışında yukarıda zikredilen fûrû fıkıh müelliflerinden Kudûrî, Kâsânî, usûl-i fıkıh müelliflerinden ise Debûsî, Pezdevî gibi isimlerin terâhi görüşünü tercih etmiş olmalarına dair herhangi bir açıklama yapmamakta, Hanefî imâmlarına terâhi görüşünü nis-

³⁶ Kemâlüddin İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, thk. Abdürrezzâk Gâlibü'l-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 2/166.

pet eden İbn Şücâ' rivayetini ise görüldüğü üzere tercih ettiği fevr görüşü ile çatışmayacak şekilde yorumlamaktadır.

3. İbnü'l-Hümâm Sonrası Hanefî Fıkıh Literatüründe Zekâtın Eda Edilme Zamanı Meselesi

İbnü'l-Hümâm'ın kendisinden sonraki Hanefî fıkıh literatüründe belli ölçüde etkili olan ve Hanefî mezhebi tarihi açısından önemli bir isim olduğu bilinmektedir.³⁷ Bu makalenin konusunu teşkil eden mezhep içi ihtilafı bir mesele olan zekâtın ödenme zamanı meselesinde İbnü'l-Hümâm'ın bu etkisine dair bir örneği gözlemek mümkündür. Nitekim İbn Nüceym (ö. 970/1563), Şelebî (ö. 1021/1612), Haskefi (ö. 1088/1677), Tahtâvî (ö. 1231/1816), İbn Âbidin (ö. 1252/1836) gibi önemli bazı isimler zekâtın ödenme zamanı meselesinde fevr görüşünün tercih edilmesine veya müftâ bih olmasına ilişkin İbnü'l-Hümâm'ın kanaatini ve açıklamalarını hususi olarak referans göstermektedir. Bunların dışında Timurtâşî (ö. 1006/1598), Şeyhîzâde (ö. 1078/1667), İbn Abidinzâde (ö. 1306/1889) ve Hâdimî (ö. 1176/1762) gibi bazı müellifler İbnü'l-Hümâm'ın ismini zikretmemekle birlikte onun yaklaşımı ve ifadeleri ile paralel açıklamalar yapmakta ve fevr görüşünün müftâ bih olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanı sıra erken dönemde hâkim görüş olarak benimsenen ve *el-Hidâye*'de tercih edilmiş olan terâhi görüşünün tercih edilmesi gerektiği kanaatini benimseyen Şürünbülâlî (ö. 1069/1659) ise *Dürrü'l-hukkâm* üzerine yazmış olduğu hâşiyesinde karşıt görüşün temsilcisi olarak İbnü'l-Hümâm'a işaret ederek onu eleştirmektedir.

Bu kısa açıklamadan sonra müelliflerinin ismine işaret ettiğimiz eserlerde zekâtın eda zamanı problemine ilişkin nakledilen görüşleri ve yapılan tercihleri nakledebiliriz.

³⁷ İbnü'l-Hümâm kendisinden sonraki literatürde "imâmü'l-Hanefiyye" ve "el-muhakkik" gibi vasıflarla anılmaktadır. İbn Abidin, tartışmalı bir meselede bu vasıflarla zikrettiği İbnü'l-Hümâm'ın sarıh bir açıklamasını naklettikten sonra "İbn Hümâm'ın bu sarıh açıklamasına rağmen bu konuda bir mahzur olduğu nasıl düşünülebilir?" demektedir. Bk. Zeynüddin İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, thk. Zekeriya Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/555; Tahtâvî, *Hâşiyeye alâ Merâkı'l-felâh*, 233; İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtâr*, 3/154.

Yukarıda nakledildiği üzere Neseî'ye ait *el-Menâr* isimli usûl eserinde Kerhî'nin muhalefetine işaret edilmekle birlikte mutlak emrin terâhiye delalet ettiği ifade edilmektedir. Bu konuda zikredilen iki örnekten biri zekâttır.³⁸ Dolayısıyla bu açıklama zekâtın ödeme zamanına ilişkin terâhi görüşünü ifade etmektedir. İbn Nüceym ise bu metni şerh ederken *Hidâye'* de bu meseleye dair iki farklı görüşün nakledildiğine de işaret ederek sahih olanın fevr görüşü olduğunu ifade etmektedir. İbn Nüceym, bu meselenin tam bir tahkiki için *Fethu'l-kadîr'* i referans göstermektedir.³⁹

Şelebî bu konuda önce *Hidâye'*deki metni olduğu gibi nakletmektedir. Daha sonra ise İbnü'l-Hümâm'ın açıklamalarını, müellifin ismini ve eserini zikrederek detaylı bir şekilde iktibas etmektedir.⁴⁰

Haskefî *ed-Dürrü'l-muhtâr* isimli eserinde, terâhi görüşünün bazı Hanefî âlimleri tarafından sahih kabul edildiğini söylemektedir. Fetvaya esas kabul edilen fevr görüşünün gerekçesini ise İbnü'l-Hümâm'ın açıklamalarının özeti zikrederek ifade etmektedir. Bu açıklamaların tafsilatı için *Fethu'l-kadîr'*e işaret etmektedir.⁴¹

Tahtâvî, *Merakî'l-felah* haşiyesinde zekâtın ödenme zamanı meselesine ilişkin sadece fevr üzere vâcib olduğu görüşünün müfta bih olduğunu ifade etmekle yetinmektedir.⁴² Haskefî'ye ait *ed-Dürrü'l-muhtâr* üzerine yazdığı hâşiyesinde ise fevr görüşünün açıklamasında İbnü'l-Hümâm'ın açıklamalarını referans göstermektedir.⁴³

İbn Abidin, *Reddü'l-muhtâr* isimli hâşiyesinde terâhi görüşünü Kâsânî ve Cessâs'ın isimlerini zikrederek nakletmektedir. Fevr görüşüne dair İbnü'l-Hümâm'ın *Fethu'l-kadîr'*deki açıklamalarına işaret etmektedir. Daha sonra "geciktirmenin günah olması" ile ilgili iki açıklama yapmaktadır. İlkine göre, metinde zikredilen ilgili ibarenin zâhir anlamına göre kişi zekâtını ödemeyi

³⁸ "Mutlakun ani'l-vakt ke'z-zekât ve sakadatî'l-fitr ve hüve ale't-terâhî hilâfen li'l-Kerhî"

³⁹ İbn Nüceym, *Fethu'l-gaffâr*, 79-80.

⁴⁰ Şelebî, *Hâşiyetü Tebyîni'l-hakâyık* (Mektebetü İmdâdiyye, ts.), 1/251.

⁴¹ Alâüddin Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr* (*Reddü'l-muhtâr ile birlikte*), thk. Adil Ahmed - Ali Muhammed (Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 3/191-192.

⁴² Tahtâvî, *Hâşiyetü alâ Merakî'l-felâh*, 713.

⁴³ Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî*, 3/174-175.

bir-iki gün geciktirmesi durumunda dahi günah işlemiş olur. Nitekim fevr “imkân bulunan ilk vakitte eda yükümlülüğü” olarak tarif edilmiştir. Fakat diğer bir izaha göre *el-Muntekâ'* dan nakledilen “eda etmeyip de iki sene geçmesi durumunda günah işlemiş olur” ibaresi dikkate alındığında “geciktirme” den maksadın bir sene olduğu anlaşılmaktadır. İbn Abidin'in üslubu dikkate alındığında bu yaklaşımı benimsediği düşünülebilir. Müellif meselenin devamında İbnü'l-Hümâm'ın ismini zikrederek onun mezhep âlimlerine nispet edilen görüşlerden fevr görüşünün isabetli olduğu yönündeki açıklamalarını nakletmektedir.⁴⁴

Bu eserlerde görüldüğü üzere zekâtın ödenme zamanı meselesinde fevr görüşünün esas alındığı ifade edilmektedir. Hâlbuki bu müelliflerden İbn Abidin'in, Kâsânî'ye atıfla naklettiği üzere erken dönemde Hanefî meşayihinin büyük çoğunluğunun terâhi görüşünü benimsemiş olduğu ifade edilmektedir. Bu eserlerde fevr görüşüne dair İbnü'l-Hümâm'ın *Fethu'l-kadîr* isimli eserinde bu görüşü tercih ettiği tasrih edilmekte ve onun açıklamaları önemli ölçüde iktibas edilmektedir.

İbnü'l-Hümâm sonrası diğer bazı eserlerde aynı şekilde fevr görüşü müftâ bih olarak ifade edilmektedir. Onun ismi tasrih edilmemekle birlikte yine onun açıklamaları ile paralel ifadelere yer verilmektedir.

Timurtâşi bu meseleyi *Tenvîru'l-ehsâr* isimli metninde şu şekilde ifade etmiştir: “Zekâti ödeme yükümlülüğü terâhi üzeredir. Diğer bir görüşe göre ise fevr üzere olduğu söylenmiştir. Fetva da bu görüş doğrultusundadır.”⁴⁵ Görüldüğü üzere müellif önce terâhi görüşünü zikredip fevr görüşünü “kîle” kaydı ile nakletmekle birlikte fetvaya esas olanın fevr görüşü olduğunu ifade etmektedir.

Şeyhîzâde fevr görüşünü Şeybânî ve Kerhî'ye nispet edip fetvanın da bu görüş doğrultusunda olduğunu ifade etmektedir. Daha sonra ise İbn Şücâ'ın

⁴⁴ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 3/191-192.

⁴⁵ Şihâbüddîn Timurtâşi, *Tenvîru'l-ehsâr ve câmi'u'l-bihâr (Reddü'l-muhtâr ile birlikte)*, thk. Adil Ahmed - Ali Muhammed (Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 3/191-192.

mezhep imâmlarına terâhi görüşünü nispet ettiğini ve bunun Ebû Yûsuf'tan da rivayet edildiğini nakletmektedir.⁴⁶

Şeyh Nizâm (ö. 1090/1679) başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanmış *el-Fetâvâ'l-Hindîyye* isimli eserde terâhi görüşü Cessâs'ın rivayeti olarak nakledilmektedir. Sahih olan görüşün ise fevr görüşü olduğu ifade edilmektedir.⁴⁷

İbn Abidin zâde (ö. 1306/1889) *el-Hedîyyetü'l-Alâiyye* isimli eserinde bu meseleyi ele alırken İbnü'l-Hümâm'ın açıklamaları ile paralel şekilde sadece fevr görüşünü zikretmektedir.⁴⁸

Hâdimî'ye ait *Gurer* hâşiyesinde İbnü'l-Hümâm'ın açıklamalarının ağırlığı hissedilmektedir. Hâdimî fevr görüşünün *Hidâye*'nin tercihi olduğuna işaret etmekle birlikte fevr görüşünü daha detaylı ve İbnü'l-Hümâm'ın açıklamaları ışığında izah etmektedir.⁴⁹

Molla Hüsrev (ö. 885/1480) *Gurerü'l-ahkâm* isimli muhtasarında zekâtın ödenme zamanı meselesine dair mezhep içerisindeki iki farklı görüşü "kîle" ifadesi ile nakletmektedir. Burada dikkat çeken husus bu iki farklı görüşün zikrediliş sırasının değişmiş olmasıdır. Nitekim bu eserde *Hidâye*'dekinin aksine önce terâhi sonra ise fevr görüşü zikredilmektedir. Müellif bu muhtasar üzerine kaleme aldığı *Dürerü'l-hukkâm* isimli şerhinde ise her iki görüş için de kısa bir fikhî delillendirme yaptıktan sonra Kerh'nin fevr görüşünü benimseydiğini ve Şeybânî'den de mazeretsiz olarak zekâtı geciktiren kişinin şahitliğinin makbul olmadığı görüşünün rivayet edildiğini nakletmektedir.⁵⁰ Dolayısıyla İbnü'l-Hümâm'dan yirmi sene sonra vefat etmiş olan Molla Hüsrev'in de fevr görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır. Şürünbülâlî (ö. 1069/1659) ise bu eser üzerine kaleme aldığı hâşiyede metnin bu kısmı üzerinde uzun bir açıklama yapma ihtiyacı hissetmiştir. Şürünbülâlî, Molla Hüsrev'in bu iki görüşü

⁴⁶ Şeyhîzâde, *Mecmeu'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*, thk. Halil İmrân el-Mansûr (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 1/284.

⁴⁷ Heyet, *el-Fetâvâ'l-Hindîyye* (Bulak: el-Matbaatü'l-Kübâ el-Emîriyye, 1310), 1/170.

⁴⁸ Müellif "bir sene içerisinde ödenmesi gerektiği" görüşünü zikretmektedir. Bk. İbn Âbidinzâde, *el-Hedîyyetü'l-alâiyye*, 155-156.

⁴⁹ Hâdimî, *el-Hâşîye ale'd-Dürer ve'l-Gurer*, 1/112-113.

⁵⁰ Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hukkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm* (Karaçi, ts.), 1/174.

zikrediş sırasına itiraz etmekte ve *Hidâye'*deki gibi terâhi görüşünün daha sonra zikredilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Şürübülâlî daha sonra İbnü'l-Hümâm'ın fevr görüşünü tercih etmesi ve onun gerekçelerini, Hanefî imâmlarına terahi görüşünü nispet eden rivayeti nasıl tevil ettiğini nakletmektedir. Bu yaklaşımın savunulamayacağını ifade etmektedir.⁵¹

4. Tercih Edilen Görüşe Dair Zikredilen Gerekçeler ve İbnü'l-Hümâm'ın Sonraki Literatüre Etkisi

Hanefî fıkıh literatüründe zekâtın eda zamanı probleminin bir usûl meselesi olan mutlak emrin delaleti ve Allah hakkı-kul hakkı kavram çifti çerçevesinde tartışıldığı görülmektedir. Aşağıda nakledileceği üzere bu iki hususta da İbnü'l-Hümâm'ın sonraki literatüre etkisini gözlemlemek mümkündür.

İbnü'l-Hümâm'ın İbn Şücâ rivayetini reddetmeyip farz-vâcip kavramlaştırması çerçevesinde fevr görüşü lehine yorumlayışı da sonraki literatürde büyük ölçüde benimsenmiştir. Bununla birlikte İbnü'l-Hümâm'ın Ebû Hanîfe'ye fevr görüşünü nispet eden bir rivayeti nakletmiş olması sonraki literatürde pek karşılık bulmamıştır. Görebildiğimiz kadarıyla mezhep imamına doğrudan fevr görüşünü nispet eden bu rivayet İbnü'l-Hümâm sonrası Hanefî fakihleri tarafından ilgili bahislerde zikredilmemektedir.

4.1. Bir Usûl Meselesi Olarak Mutlak Emrin Zaman Bakımından Delaleti

Hanefî fürû fıkıh eserlerinde zekâtın ödeme zamanı meselesinin mutlak emrin delaletine dair usul meselesi ile irtibatlı olduğu ifade edilmektedir.⁵² Usûl literatüründe de mutlak emrin zaman bakımından delaleti meselesi ele alınırken ilgili ferî meseleler arasında zekât örneği zikredilmektedir.⁵³

Hanefî mezhebi usul düşüncesine ilişkin mezhep içi ihtilaflara dair yapılan bir çalışmada Kerhî, Cessâs ve Saymerî gibi Hanefî usûl âlimlerinin mutlak emrin fevr üzere yükümlülüğü sabit kıldığı görüşünü benimsemiş oldukları, bununla birlikte bu meselede Debûsî'nin kritik bir konum arz ettiği,

⁵¹ Ebu'l-İhlâs Şürübülâlî, *Gunyetü zevi'l-ahkâm fi buğyeti Düreri'l-hükkâm* (Karaçi, ts.), 1/174-175.

⁵² Semerkandî, *Tühfetu'l-fukahâ*, 1/263; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, 2/3; Bâbertî, *el-Inâye*, 1/166.

⁵³ Mesela bk. Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 2/110; Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, 1/365; Neseî, *el-Menâr*, 79.

Debûsî ve ondan sonraki Hanefî usûl âlimlerinin büyük çoğunluğunun terâhi görüşünü benimsediği ifade edilmiştir.⁵⁴ Bu çalışmada da ifade edildiği üzere Debûsî, Pezdevî ve Serahsî'nin bu meselede terâhi görüşünü benimsedikleri ve mezhebin görüşü olarak takdim ettikleri görülmektedir.⁵⁵ Bununla birlikte Debûsî sonrası literatür bu meseledeki usûl görüşünü her zaman bu şekilde nakletmemektedir. Mesela İbnü'l-Hümâm zekâtın ödeme zamanı meselesini ele alırken ilgili usûl ilkesini "mutlak emir terâhiye delalet eder" şeklinde değil "mutlak emir fevre veya terâhiye değil mücerred talebe delalet eder" şeklinde ifade etmektedir.⁵⁶ Daha sonraki literatürde pek çok Hanefî âlimi bu meseleyi Debûsî, Pezdevî ve Serahsî'nin dile getirdiği gibi "mutlak emir terâhiye delalet eder" şeklinde değil İbnü'l-Hümâm'ın dile getirdiği şekilde "mutlak emir fevre de terâhiye de delalet etmez" olarak ifade etmektedir.⁵⁷

Mutlak emrin fevre delalet etmediğinin belirtilmesi tabii olarak terâhiye delalet ettiği şeklinde düşünülebilir. Kanaatimizce burada İbnü'l-Hümâm zekât meselesinde tercih ettiği görüşün mezhebin usûl anlayışı ile ters olmadığını göstermek için böyle bir usûl tercihi yapmış olabilir. Nitekim kendisi de mutlak emrin mücerred talebe delalet ettiğini ifade ettikten sonra devamında bu tür bir emre muhatap olan mükellef kişinin "fevr" veya "terâhi" şeklinde eda edebileceğini ifade etmektedir.⁵⁸ Bu tercih hakkı, mutlak emrin terâhiye delalet ettiğini göstermektedir. Nitekim bu çalışmanın girişinde ifade edildiği üzere terâhi ile kastedilen kısaca kişinin erteleme hakkına sahip olmasıdır. Yoksa terâhiye delalet ettiğini savunan hiçbir usûl âlimi, terâhinin zorunluluk ifade ettiği yani derhal (fevren) eda edilmesi durumunda emrin gereğinin yerine getirilmiş olmayacağını söylememiştir. Pezdevî, usûl eserinde bir yerde

⁵⁴ Güner, *Irak ve Semerkand Hanefî Ekolleri Arasındaki Usûlî İhtilâflar ve Hanefî Mezhebi Üzerindeki Etkisi*, 76-80.

⁵⁵ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 75; Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, 1/365, 372; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/26.

⁵⁶ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/165; Mutlak emrin delâleti ile ilgili fevr veya terâhidenden bağımsız mücerred talebe delalet ettiği yönündeki yaklaşımın daha erken dönemde Semerkandî tarafından Mâtüridî'ye nispet edildiği nakledilmektedir. Bk. Aynî, *el-Binâye*, 3/348.

⁵⁷ İbn Nüceym, *Fethu'l-gaffâr*, 79; Sadüddin Teftezânî, *Şerhu't-Telvîh ale't-Tavdîl*, thk. Şeyh Zekerîya Umeyrât (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/378; Tahtâvî, *Hâşiyetü't-Tahtâvî*, 3/175; İbn Âbidîn, *Reddî'l-muhtâr*, 3/191-192.

⁵⁸ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/165.

mutlak emrin fevre delalet etmediğini, diğer bir yerde ise terâhiye delalet ettiğini zikreder.⁵⁹ Nitekim bu ikisi aynı manayı ifade etmektedir.

4.2. Allah Hakkı - Kul Hakkı Kavram Çifti

Fıkıhî doktrininde “kul hakkı” ile fert bazında insanlara ait maslahatlar anlaşılırken, “Allah hakkı” olarak ifade edilen durumlarda maslahat tüm topluma aittir ve büyük ölçüde bir kulluk yükümlülüğü söz konusudur.⁶⁰ Allah hakkı-kul hakkı kavram çifti zekâtın ödenme zamanı problemine dair önemli bir konu başlığını teşkil etmektedir.⁶¹ Bu iki hak türünün mahiyeti dikkate alındığında zekât ibadetinin mülkiyet hakkı gibi bir kul hakkı değil Allah’a karşı bir yükümlülük olması ve tüm toplumu ilgilendirmesi bakımından Allah hakkı çerçevesinde anlaşılması daha uygundur. Bu doğrultuda Hanefî fakihleri zekâtı “Allah hakkı” olarak değerlendirmektedir.⁶²

Hanefî fıkıh doktrininde “yanılarak gerçekte zengin olan bir kişiye zekât ödenmesi” meselesi etrafında bu konuya dair mukayeseli ve nispeten detaylı bazı açıklamalar yapılmaktadır. Hanefî mezhebindeki hâkim görüşe göre, gerekli araştırmayı yaptıktan sonra zekâtını verdiği şahsın gerçekte zengin olduğu ortaya çıksa, kişi zekât yükümlülüğünü yerine getirmiş olmaktadır. Burada mesele zekât yükümlülüğünün “Allah hakkı” olması çerçevesinden ele alınmaktadır. Buna göre fakir “hak sahibi” değil, sadece zekâtın geçerli olma şartını temin eden zekâtın sarf edileceği kişidir.⁶³ Nitekim “kul hakkı”

⁵⁹ Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, 1/365, 372.

⁶⁰ Ali Bardakoğlu, “Hak (Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/141-142; Hasan Hacak, *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 97.

⁶¹ Fıkıhta prensip olarak “kul hakkı” söz konusu olduğunda kuralların işletilmesi bakımından daha tavizsiz bir tutum takınılmaktadır. Bir meselede iki hak türü arasında çatışma söz konusu olduğunda kul hakkının Allah hakkına öncelenmesi konusunda bk. Abdurrahman Bulut, *İslam Hukukunda İyiniyetin Korunması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 121-122, 220.

⁶² Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 2/110; “el-vâcip hakkullâhi hâlisân” ifadesi için bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 2/157.

⁶³ Serahsî, *el-Mebsût*, 2/157; 10/188; Ebû Yûsuf ise bu durumda zekâtın geçerli olmadığı ve tekrar eda edilmesi gerektiği görüşünü benimsemiştir. Nitekim ona göre zekât yükümlülüğünden maksat hakkın hak sahibine ulaştırılmasıdır ve zekât fakirlerin zenginler

türünden olan bir borçta kişi yanılarak başkasına ödeme yapsa, bu yükümlülükten kurtulamamaktadır. Yine mesela küçük çocuk zekât yükümlüsü değilken başkasının malına zarar vermesi durumunda tazmin yükümlüsü olabilmektedir. Nitekim ilki Allah hakkı iken, ikincisi kul hakkıdır.⁶⁴

Zekâtın eda zamanı meselesinde Hanefî imâmlarına fevr görüşünü nispet eden rivayetlerde, bu görüşe gerekçe olarak zekât ibadetinin muhtevasında “kul hakkı” bulunduğu ifade edilmektedir.⁶⁵ Bu gerekçe şu şekilde formüle edilmiştir: “Zekât, fakirin ihtiyacının karşılanması için vâcip kılınmıştır. Fakirin ihtiyacı ise acildir.”⁶⁶ Bu husus, pek çok metinde “li-enne fi’z-zekât hakku’l-fukarâ/çünkü zekâtta fakirin hakkı vardır.” şeklinde dile getirilmekte iken⁶⁷ bazı metinlerde biraz daha güçlendirilerek “li-ennehâ hakku’l-fukarâ/çünkü zekât fakirin hakkıdır.” şeklinde ifade edilebilmektedir.⁶⁸ Fakat bu tür ifadeler, fevr görüşünün gerekçesi bağlamında anlaşılacak durumundadır. Nitekim zekât ibadetinin teknik manası itibarıyla “kul hakkı” olmayıp “Allah hakkı” türünden olduğu Hanefî mezhebinin temel ve yerleşik görüşünü ifade etmektedir.⁶⁹

Hanefî mezhebi tarihinde fevr görüşünün önemli bir temsilcisi olan, bu meseledeki görüş ve açıklamaları kendisinden sonraki Hanefî fakihleri üzerinde önemli ölçüde etkili olan İbnü’l-Hümâm fevr görüşüne gerekçe olarak zikredilen bu yaklaşımı kendi tercihinin en önemli unsuru olarak kullanmaktadır. Nitekim *el-Hidâye*’de -tercih edilmeyen- fevr görüşünün gerekçesi olarak zikredilen “mutlak emrin gereği olduğu” açıklamasını isabetli bulmayan İb-

üzerinde hak sahibi oldukları bir sıladır. Ebû Yûsuf’un görüşü temellendirilirken kişinin borçlu olduğu kişiye değil de hata ile hak sahibi olmayan bir başkasına ödeme yapmış olduğu ortaya çıksa bu ödemenin geçerli olmayacağı doğrultusundaki kul hakkına dair bir hüküm zikredilir. Bk. Serahsî, *el-Mebsût*, 10/187; Zeyla’î, *Tebyînu’l-hakâyk*, 1/304.

⁶⁴ İbn Nüceym, *el-Bahru’r-râik*, 2/354.

⁶⁵ Semerkandî, *Fetâvâ’n-Nevâzil*, 134; Serahsî, *el-Mebsût*, 2/169; Şemsüleimme Serahsî, *Usûlü’s-Serahsî*, thk. Ebu’l-Vefâ el-Efgânî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 1/42; Kâdihân, *Fetâvâ Kâdihân*, 1/225.

⁶⁶ Buhârî, *el-Muhîtu’l-Burhânî*, 2/239.

⁶⁷ Mesela bk. Bâbertî, *el-Imâye*, 2/165.

⁶⁸ Mesela bk. Haddâd, *el-Cevheretü’n-neyyire*, 1/138.

⁶⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 10/188; Bu konudaki yaklaşım farkının Şâfiî mezhebi ile ihtilafı bazı meselelere etkisine dair bk. Semerkandî, *Tühfetü’l-fukahâ*, 1/311-312.

nü'l-Hümâm fevr görüşünün niçin tercihe şayan olduğunu literatürde kendisinden önceki bazı müellifler tarafından dile getirilmiş olan açıklamalardan da yararlanarak şu şekilde izah etmektedir:

“Zekâtın fakire sarf edilmesinin emredilmiş olmasında, bu emrin fevr üzere vâcip olduğuna dair bir karine söz konusudur. Şöyle ki zekâtın vâcip kılınması, fakirin ihtiyacının giderilmesi içindir. Fakirin ihtiyacı ise derhal giderilmek durumundadır (muacel). Eğer zekât ibadeti fevr üzere vâcip kabul edilmezse bu ibadetin vâcip kılınması ile hedeflenen maksat tam olarak yerine getirilmiş olmaz.”⁷⁰

Yukarıda nakledildiği üzere İbnü'l-Hümâm sonrası literatürde gerek onun ismine ve eserine atıf yaparak gerekse onun ifadeleri ile paralel olarak fevr görüşünün tercih edildiği görülmektedir. Bu eserlerin büyük kısmında fevr görüşünün gerekçesi olarak zekâtın sarf edileceği kişi olan fakirin ihtiyacının acil olması, İbnü'l-Hümâm'a referansla ifade edilmektedir.⁷¹

Sonuç

Zekât ibadeti, herhangi bir vakitle kayıtlı olmayan mutlak emir ile sabit bir ibadet olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı fıkıh literatüründe gerekli şartları taşıyan zekât yükümlüsünün bu ibadeti ne zaman yerine getirmesi gerektiği sorusu mutlak emir ile sabit olan bir ibadeti, kişinin daha sonra eda etmek üzere erteleyip erteleyemeyeceği problemi ile irtibatlı olarak fevr-terâhi kavram çifti çerçevesinde ele alınmıştır. Bununla birlikte hâricî bazı karinele- rin de dikkate alınması, bu meselenin duruma göre ilgili usûl ilkesinden bağımsız müstakil bir mesele olarak tartışılmasına neden olmuştur.

Hanefî fıkıh literatüründe zekât ibadetinin eda zamanı meselesinde mezhep imâmlarının hangi görüşü benimsediğine dair farklı rivayetler nakledilmiştir. Bunun da etkisi ile mezhep içi ihtilaflı bir mesele olan bu probleme dair tarihsel süreçte Hanefî fakihleri tarafından mezhep içi tercih yolu ile fark-

⁷⁰ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 2/166.

⁷¹ Fakirin ihtiyacının derhal yerine getirilmesi gerektiği doğrultusunda İbnü'l-Hümâm'ın ifadelerini referans gösteren bazı örnek metinler için bk. İbn Nüceym, *Fethu'l-gaffâr*, 79-80; Şelebî, *Hâşiyetü Tebyîni'l-hakâyyık*, 1/251; Haskefi, *ed-Dürrü'l-muhtâr*, 3/191-192.

lı görüşler benimsenmiştir. Kanaatimizce kurucu imâmların hangi görüşü benimsediğine dair farklı rivayetlerin olması ve *zâhirü'r-rivâye* olarak ifade edilen mezhebin temel metinlerinde bu meseleye dair doğrudan bir görüş nakledilmemiş olması sonraki dönemde Hanefî fakihleri tarafından farklı görüş benimsenmesi ve mezhep içi tartışmaların canlı bir şekilde devam etmesine imkân sağlamıştır.

Hanefî mezhebi tarihinde bu meselede hangi görüşün hâkim görüşü ifade ettiğine dair kanaatimizce iki farklı dönem şeklinde bir değerlendirme yapılabilir. Buna göre erken dönem kaynak eserlerindeki hâkim görüş terâhi görüşüdür. Yani zekât yükümlüsü bu ibadeti derhal yerine getirmekle yükümlü olmayıp dilediği zaman eda etmek üzere tehir edebilir. Sonraki dönemde ise hâkim görüş fevr görüşüdür. Yani zekât yükümlüsü imkân bulduğu ilk zamanda zekât ibadetini eda etmek durumundadır. Geciktirirse günah işlemiş olur. Bazı müellifler fevr görüşünü mezhebin temel bazı kaynaklarındaki bir rivayete de referansla kişinin bir sene içerisinde eda etmesinin gerektiği şeklinde ifade etmektedir.

Bu çalışmada ilgili iki farklı dönem için İbnü'l-Hümâm'a ait *el-Hidâye* şerhi *Fethu'l-kadîr* isimli eserin kritik bir yeri olduğu görülmüştür. Nitekim İbn Nüceym, Şelebî, Haskefî, Tahtâvî, İbn Âbidin gibi geç dönemdeki önemli bazı isimler zekâtın ödenme zamanı meselesinde fevr görüşünün tercih edilmesine veya müftâ bih olmasına ilişkin İbnü'l-Hümâm'ın kanaatini ve açıklamalarını hususi olarak referans göstermektedir. Bunların dışında pek çok müellif de fevr görüşünün müftâ bih olduğunu ifade etmekte ve İbnü'l-Hümâm'ın ismini zikretmemekle birlikte onun ifadeleri ile paralel açıklamalar yapmaktadır. Bunun yanı sıra geç dönemde yaygın olmasa da terâhi görüşünün benimsenmesi gerektiği kanaatini taşıyan bazı müellifler karşıt görüşün temsilcisi olarak İbnü'l-Hümâm'a işaret ederek onu eleştirmektedir.

Zekâtın eda zamanı probleminin bir usûl meselesi olan mutlak emrin delaleti ve Allah hakkı-kul hakkı kavram çifti çerçevesinde tartışıldığı görülmektedir. Bu iki hususta da İbnü'l-Hümâm'ın sonraki literatüre etkisini gözlemek mümkündür. İbnü'l-Hümâm'ın İbn Şücâ rivayetini reddetmeyip farz-vâcip kavramlaştırması çerçevesinde fevr görüşü lehine yorumlayışı da aynı şekilde sonraki literatürde büyük ölçüde benimsenmiştir. Bununla birlikte

İbnü'l-Hümâm'ın Ebu Cafer el-Hinduvânî kanalıyla Ebû Hanife'ye fevr görüşünü nispet eden bir rivayeti nakletmiş olması sonraki literatürde pek karşılık bulmamıştır. Görebildiğimiz kadarıyla Ebû Hanife'ye doğrudan fevr görüşünü nispet eden bu rivayet İbnü'l-Hümâm sonrası Hanefî fakihleri tarafından ilgili bahislerde zikredilmemektedir.

Bu mesele örnekliginde, Hanefî mezhebine bir görüşü nispet ederken temsil kabiliyeti yüksek de olsa literatürdeki herhangi bir/birkaç kaynakla yetinmenin her zaman yeterli olmadığı söylenebilir. Ayrıca Hanefî mezhebi açısından mezhep içi ihtilafli meselelerde “hâkim görüş” veya “tercih edilen görüş” gibi nitelemelerin her zaman yeterli olmayabileceği, ilgili meseledeki hâkim görüşün “erken dönem” veya “geç dönem” gibi bir ayrımla da takdim edilebileceği görülmüş olmaktadır. Mezhep tarihi açısından önemli bir isim olan İbnü'l-Hümâm'ın ilgili meselenin seyrini değiştirmiş olması da ilgi çekici bir durum olup görebildiğimiz kadarıyla bu meseleyi doğrudan veya dolaylı olarak ele alan çalışmalarda işaret edilmeyen bir husustur. Bu mesele zamanın değişmesi ile hükmün de değişebileceği bir muhtevaya sahip olmayıp delil üzerindeki tefekkür ile fikhî görüş benimsenen bir mahiyet arz etmektedir.

Kaynakça

- Aynî, Bedreddin. *el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye*. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1990.
- Bâbertî, Ekmeleddin. *el-Inâye şerhu'l-Hidâye*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Bardakoğlu, Ali. “Hak (Fıkıh)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/139-151. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslâm İlmihâli*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- Buhârî, Abdülazîz. *Keşfü'l-esrâr*. thk. Abdullah Mahmud Muhammed. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Buhârî, Burhâneddin. *el-Muhîtu'l-Burhânî*. thk. Abdülkerîm Sâmî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- Bulut, Abdurrahman. *İslam Hukukunda İyiniyetin Korunması*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

- Cessâs, Ebû Bekr Râzî. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, 1992.
- Cessâs, Ebû Bekr Râzî. *el-Fusûl fi'l-usûl*. thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1994.
- Cessâs, Ebû Bekr Râzî. *Muhtasarü ihtilâfi'l-ulemâ*. thk. Abdullah Nezir Ahmed. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1995.
- Debûsî, Ebû Zeyd. *Takvîmü'l-edille*. thk. Halil Muhyiddin el-Meys. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Güner, Salih. *Irak ve Semerkand Hanefî Ekolleri Arasındaki Usûlî İhtilâflar ve Hanefî Mezhebi Üzerindeki Etkisi (el-Cessâs ve es-Semerkandî Örneği)*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Hacak, Hasan. *İslam Hukukunun Klasik Kaynaklarında Hak Kavramının Analizi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Haddâd. *el-Cevheretü'n-neyyire*. 2 Cilt. Mektebe-i Hakkâniyye, ts.
- Hâdimî, Ebû Saîd. *el-Hâşiye ale'd-Dürer ve'l-Gurer*. 2 Cilt, ts.
- Haskefî, Alâüddin. *ed-Dürri'l-muhtâr (Reddü'l-muhtâr ile birlikte)*. thk. Adil Ahmed - Ali Muhammed. 13 Cilt. Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- Heyet. *el-Fetâvâ'l-Hindiyeye*. Bulak: el-Matbaatü'l-Kübrâ el-Emûriyye, 1310.
- Heyet. *İlmihal*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn. *Reddü'l-muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr*. thk. Adil Ahmed - Ali Muhammed. 13 Cilt. Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- İbn Âbidinzâde, Muhammed Alâüddin. *el-Hediyetü'l-alâiyye*. thk. Bessâm Abdülvehhâb. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2003.
- İbn Nüceym, Zeynüddin. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. thk. Zekeriya Umeyrât. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- İbn Nüceym, Zeynüddin. *Fethu'l-gaffâr bi-şerhi'l-Menâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.

- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddin. *Fethu'l-kadîr*. thk. Abdürrezzâk Gâlibü'l-Mehdî. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Kâdîhân, Fahrüddin Ebu'l-Mehâsin. *Fetâvâ Kâdîhân*. thk. Sâlim Mustafa Bedrî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Kâsânî, Alâüddîn. *Bedâiu's-sanâi fî tertîbi's-şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Kudûrî, Ebu'l-Huseyn. *et-Tecrîd*. thk. Muhammed Ahmed Sirâc - Ali Cuma Muhammed. 12 Cilt. Kâhire: Dâru's-Selâm, 2004.
- Kumaş, Ali. "Vücûb İfade Eden Mutlak Emrin Eda Edilmesiyle İlgili Bir Tartışma: Emrin Fevr veya Terâhiye Delâleti". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBARD)* XIII/26 (2015), 201-220.
- Mehmed Zihni. *Nimet-i İslâm Mufassal İlmihâl*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1971.
- Merğînânî, Burhâneddin. *el-Hidâye (şerhi ile birlikte)*. thk. Abdürrezzâk Gâlibü'l-Mehdî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*. thk. Şuayb Arnaût. 4 Cilt. Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Meydânî, Abdülganî. *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*. thk. Sâid Bekdâş. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2014.
- Molla Hüsrev. *Düreru'l-hukkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm*. Karaçi, ts.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât. *el-Menâr (şerhi ile birlikte)*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Nevevî, Ebü Zekeriya. *el-Mecmû şerhu'l-Mühezzeb*. thk. Muhammed Necîb el-Mutî'î. 23 Cilt. Cidde: Mektebetü'l-İrşâd, ts.
- Pezdevî, Fahrü'l-İslâm. *Usûlü'l-Pezdevî (şerhi ile birlikte)*. thk. Abdullah Mahmud Muhammed. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Saylan, Şenol. *Hanefîlerde Mezhep Usûlü (Şerhu Ukûdi resmi'l-müftî)*. İstanbul: Klasik, 2016.

- Semerkandî, Alâeddin. *Tühfetu'l-fukahâ*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
- Semerkandî, Ebu'l-Leys. *Fetâvâ'n-Nevâzil*. thk. Seyyid Yûsuf Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Serahsî, Şemsüleimme. *el-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Serahsî, Şemsüleimme. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Şelebî. *Hâşiyetü Tebyînu'l-hakâyk*. 6 Cilt. Mektebetü İmdâdiyye, ts.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasen. *el-Asl*. thk. Mehmet Boynukalın. 12 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Şeyhîzâde. *Mecmeu'l-ehur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*. thk. Halîl İmrân el-Mansûr. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Şürûnbülâlî, Ebu'l-Ihlâs. *Gunyetü zevi'l-ahkâm fî buğyeti Düreri'l-hükkâm*. 2 Cilt. Karaçi, ts.
- Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed. *Hâşiyetü alâ Merâkı'l-felâh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Tahtâvî, Ahmed b. Muhammed. *Hâşiyetü't-Tahtâvî ale'd-Dürri'l-muhtâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Teftezânî, Sadüddin. *Şerhu't-Telvîh ale't-Tavdîh*. thk. Şeyh Zekeriya Umeyrât. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Timurtâşî, Şihâbüddîn. *Tenvîru'l-ebâr ve câmi'u'l-bihâr (Reddü'l-muhtâr ile birlikte)*. thk. Adil Ahmed - Ali Muhammed. 13 Cilt. Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- Ubeyd Mahmûd, Cemal Fevzî. *Delâletü'l-emr ale'l-fevr evi't-terâhi ve eseruhâ fî fikhi'l-ibâdât ve'l-mu'âmelât*, ts.
- Zeyla'î, Ebû Muhammed. *Tebyînu'l-hakâyk*. 6 Cilt. Mektebetü İmdâdiyye, ts.
- Zuhaylî, Vehbe. *el-Fikhü'l-İslâmî ve edilletuhû*. 6 Cilt. Dımeşk: Dâru'l-Fikr, 1985.